

Presentació

Geografies de les sexualitats

El present monogràfic sobre geografies de les sexualitats sorgeix de la voluntat de donar a conèixer aquest camp d'estudi i mostrar la riquesa i la varietat de temàtiques que tracta la investigació actual sobre l'àmbit de les sexualitats des d'una perspectiva geogràfica.

Les geografies de les sexualitats constitueixen un àmbit d'anàlisi sorgit en el món anglosaxó a partir de la dècada de 1990, amb treballs centrats en les espacialitats de les sexualitats en els entorns urbans. Després del gir cultural de la dècada de 1980 en geografia i l'aparició de la teoria *queer* en els estudis feministes, algunes autores i alguns autors van començar a publicar treballs on mostraven que els espais públics estaven construïts com a espais heterosexuales a través de la repetició de determinades pràctiques i evidenciant el seu caràcter heteronormatiu (Valentine, 1993a; Bell et al., 1994; Bell i Valentine, 1995; Binnie, 1997). Volums com ara *Mapping desire* (Bell i Valentine, 1995), el primer i segurament encara avui en dia un dels treballs més importants sobre geografies de les sexualitats, van posar les bases per una comprensió de les sexualitats que les mostrava com a construïdes a través dels llocs i en els llocs, i feia visible que els espais eren alhora construïts i organitzats segons unes formes concretes de comprendre el sexe, el gènere i la sexualitat.

Els primers estudis sobre geografies de les sexualitats van anar seguits de treballs que mostraven la construcció heteronormativa de les ciutats, analitzant com les persones no heterosexuales estaven marginalitzades en diferents àmbits i posant de relleu les violències i les discriminacions que patien. Aquest concepte d'heteronormativitat és fonamental per comprendre com determinades orientacions sexuals es perceben com a «naturals» i no són ni tan sols considerades com a construccions socials. Alhora, mostra com aquestes identitats se sustenten en un seguit d'institucions, lleis i discursos que organitzen la societat i que structuren àmbits com la família, el matrimoni o la reproducció.

Tot i que el terme *sexualitats* es refereix a les orientacions i a les pràctiques sexuals, moltes vegades també es fa servir com a paraigua per a qüestions relacionades amb la identitat i amb l'expressió de gènere. En la recent *The Routledge research companion to geographies of sex and sexualities* (Brown i Browne, 2016), els coordinadors argumenten que justament hi van introduir el concepte *sex* per incloure-hi tot allò relatiu a la identitat de gènere, en especial als estudis trans. La qüestió sobre quines identitats s'inclouen en els estudis de geografies de les sexualitats és un tema obert i que ha portat força debats des de l'inici. Dins les sigles LGBTI s'hi troben experiències, problemàtiques i pràctiques ben diferenciades. Per exemple, els primers estudis van centrar-se en les experiències dels homes gais blancs en entorns urbans i en qüestions com ara la territorialització en relació amb barris gais (Lauria i Knopp, 1985; Knopp, 1990). Les assumpcions territorials que implicaven aquests estudis en relació amb les identitats sexuals van ser qüestionades per diverses autores a través de l'anàlisi de les geografies lèsbiques (Valentine, 1993a, 1993b; Peake, 1993; Podmore, 2001, 2006). Els estudis sobre persones bisexuals (Hemmings, 2002) i sobre geografies trans (Doan, 2007) han qüestionat també els primers treballs sobre sexualitats i estudis urbans. Una altra de les qüestions centrals ha estat la discussió sobre els biaixos i les exclusions dins el propi col·lectiu LGBTI. En general, la preponderància dels estudis sobre entorns urbans, persones blanques del Nord Global i amb plenes capacitats ha posat de manifest la necessitat de tenir en compte la perspectiva interseccional, és a dir, que es considerin diversos eixos de desigualtat com el gènere, l'etnicitat, la identitat religiosa, l'edat, la classe social o l'origen en els estudis sobre sexualitats (Rodó-Zárate i Baylina, 2018).

Al context català i espanyol, si bé a nivell de moviments socials l'activisme LGBTI ha estat un referent en defensa dels drets del col·lectiu, en l'àmbit acadèmic aquestes qüestions hi han entrat amb certes dificultats i força recentment. Concretament en geografia, l'estudi de les sexualitats és un àmbit molt minoritari (Santos, 2016) que ha anat molt lligat al desenvolupament de les geografies feministes. En altres disciplines, si bé la presència de les investigacions sobre sexualitats tampoc és un àmbit comparable a uns altres contextos, sí que hi ha treballs molt destacats que s'han centrat en el desenvolupament de les teories *queer* (Coll-Planas, 2012; Córdoba et al., 2005; Grupo de Trabajo Queer, 2005; Mérida, 2002; Platero et al., 2017; Solá i Urko, 2013; Suárez Briones, 2017) i obres pioneres en qüestions com les sexualitats dissidents (Guasch, 2003; Llamas, 1998), les identitats i els moviments lèsbics (Platero, 2008; Viñuales, 2000; Trujillo Barbadillo, 2009), la cultura gai i la sexualitat entre homes (Aliaga i Cortés, 1997; Langarita, 2015), la patologització de la transexualitat i el transgenerisme (Mejía, 2006; Missé i Coll-Planas, 2010), la prostitució (Juliano, 2004) o l'aproximació interseccional a les sexualitats (Platero, 2012).

Segurament una de les causes d'aquesta presència minoritària es pot trobar en les mateixes dificultats que han tingut els estudis de gènere per establir-se com a àmbit d'estudi reconegut en l'acadèmia, fet que posa de relleu el paper del lloc (context social, polític i acadèmic) en el desenvolupament de les dis-

ciplines. Les sexualitats sovint s'han considerat un àmbit poc seriós o sense interès per comprendre les relacions humanes, tot i la centralitat que tenen en l'organització social. També és destacable la dificultat amb la qual textos fundacionals de la teoria *queer* van entrar en els debats acadèmics en el nostre context. Un clar exemple és la traducció de l'obra de Judith Butler titulada *Gender trouble* (1990), de la qual no hi va haver una versió en castellà fins l'any 2007. Aquest fet evidencia la indisputada hegemonia angloamericana en l'establiment de les pautes del debat intel·lectual i de l'anglès com a llengua hegemònica, esdevenint tot plegat una forma de poder que dignifica només determinades tradicions acadèmiques (Garcia Ramon, 2012).

Aquest monogràfic pretén ser un pas endavant en la introducció d'aquest àmbit d'estudi en la geografia. En concret, aquest número és fruit de la *IV Conferència Europea de Geografies de les Sexualitats*, organitzada per les mateixes editores d'aquest número monogràfic i que va tenir lloc del 13 al 15 de setembre de 2017 a Barcelona. La conferència havia estat precedida per les de Brussel·les (2011), Lisboa (2013) i Roma (2015), un espai de trobada i discussió referent en l'àmbit de l'estudi de les sexualitats i definit pel seu compromís amb la relació entre l'acadèmia i l'activisme, la producció de coneixement en llengües i contextos no hegemònics i la varietat i la interdisciplinarietat de les contribucions. La propera conferència, que tindrà lloc a Praga el mes de setembre de 2019, segueix aquesta mateixa línia i mostra la consolidació d'un espai fonamental per la recerca sobre qüestions relacionades amb el gènere i les sexualitats des d'una perspectiva espacial.

La conferència de Barcelona se centrava en la relacionalitat entre les sexualitats, altres eixos identitaris (com ara el gènere, l'origen, l'edat, la classe social, la religió o la diversitat funcional) i les diverses escales socials i espacials. Una extensa varietat de comunicacions, distribuïdes en 34 sessions temàtiques, van tractar experiències pràctiques i qüestions teòriques i metodològiques al voltant de temes com ara la geopolítica de les pràctiques sexuals; l'impacte dels moviments socials contemporanis LGTBI i dels espais de solidaritat feminista; el rol de les xarxes socials i els mitjans en la configuració de les identitats sexuals; la medicalització i la patologització de les identitats dissidents; la migració i les sexualitats, o l'homonacionalisme, el racisme i la xenofòbia. Sobre aquesta última qüestió, vam comptar amb la ponència de Jasbir Puar (professora d'estudis de dones i gènere a la Rutgers University) «Homonacionalisme en temps de Trump». L'homonacionalisme és un concepte desenvolupat per Puar que permet comprendre com s'han instrumentalitzat les polítiques en relació amb persones amb sexualitats no normatives per justificar posicions racistes, xenòfobes i islamofòbiques per part dels estats. Aquesta instrumentalització es basa en prejudicis en relació amb la població migrada com a homòfoba mentre es mostra occident com un lloc d'igualtat i defensa dels drets del col·lectiu LGBTI. Així, s'utilitza la diversitat sexual i de gènere com a argument per aplicar polítiques contra la immigració i justificar accions bèl·liques. En aquesta ocasió, l'autora analitzava l'homonacionalisme en relació amb les polítiques de Donald Trump i altres governs de dretes.

El número actual parteix de les intervencions en la conferència de 2017 i està format per vuit articles i cinc ressenyes de llibres. La selecció d'articles s'ha basat en els criteris següents: escollir recerques explícitament geogràfiques on es pugui copsar la relació mútuament constitutiva entre la sexualitat i l'espai-lloc; combinar, en la mesura del que fos possible, articles teòrics, empírics i metodològics; representar al màxim les diverses sexualitats; reflectir diverses realitats territorials i acadèmiques; i equilibrar el gènere de l'autoria.

Enceta el monogràfic una entrevista de Gilly Hartal a Gavin Brown, acadèmic de referència internacional sobre les geografies de les sexualitats. Brown és professor al Departament de Geografia de la Universitat de Leicester i es defineix com un geògraf cultural, històric i polític. La seva recerca expandeix les fronteres de la geografia social i cultural per abordar els temes polítics i econòmics de les societats contemporànies. El seu principal tema de recerca és les geografies de les sexualitats i la geopolítica crítica.

L'entrevista és d'obligada lectura per qui necessiti aclarir la connexió entre la geografia i les sexualitats. Brown té clar que els fenòmens socials varien geogràficament i que són modelats per les relacions espacials específiques del lloc. La diversitat contemporània de formes de viure de les persones LGTBI i les dinàmiques de les polítiques sexuals obliguen els geògrafs i les geògrafes a examinar com les sexualitats de tot tipus modelen els territoris i la vida social. L'entrevista mostra el diàleg de les geografies de la sexualitat amb altres subdisciplines de la geografia (social i cultural, econòmica, política, feminista, de la salut, urbana, etc.). En l'estudi de la ciutat i la vida urbana, per exemple, Brown fa referència a les resistències i a les hostilitats dels geògrafs urbans a acceptar el paper de les sexualitats i el gènere en el modelatge de la vida urbana i de l'espai urbà. Encara que això pugui venir condicionat pel pes de la classe social i de la lluita de classes com a base fundacional de la geografia urbana crítica, la recerca de Brown és un exemple del diàleg permanent entre les geografies de les sexualitats i la geografia urbana com a exercici real de geografia crítica. Una altra de les aportacions de Brown és la revisió de la teorització de les sexualitats des de la geografia, demostrant als teòrics i a les teòriques *queer* que cal pensar geogràficament. Gilly Hartal, investigadora de gènere a la Universitat de Bar-Ilan, Israel, ha elaborat un guió d'entrevista a l'alçada de l'entrevistat. Les preguntes, reflexives i provocatives, han estimulat Brown a furgar en les geografies de les sexualitats i en la seva pròpia recerca, de forma crítica i exhaustiva.

José Antonio Langarita, Jordi Mas i Olga Jubany, persones expertes en exclusió social, en intervenció social i en diversitat sexual des de l'antropologia, discuteixen sobre la centralitat de les grans ciutats com a eixos centrals en la configuració de la identitat i de les experiències de les persones LGBTI. En una recerca clarament geogràfica apunten sobre dues qüestions: l'impacte de Barcelona en la producció de discursos, pràctiques i representacions sobre la diversitat sexual i de gènere a les persones residents de Girona i Sabadell, i la construcció de l'alteritat i la seva relació amb els imaginaris de seguretat i inseguretat a la via urbana.

Marcio José Ornat, Joseli Maria Silva i Alides Baptista Chimin Junior són professors de Geografia a la Universidade Estadual de Ponta Grossa, al Brasil. Joseli Maria Silva ha estat impulsora de les geografies de les sexualitats al Brasil i a l'Amèrica Llatina i és editora en cap de la *Revista Latino-americana de Geografia e Gènere* des que es va crear l'any 2010. Investigadors i activistes socials, han dedicat la major part de la seva recerca a les persones trans al Brasil i en altres contextos. Precisament aquí tracten les vivències de *travestis* i dones trans llatinoamericanes que exerceixen la prostitució a Barcelona com a pràctica de supervivència. El recorregut espacial d'aquestes professionals, que depassa l'àmbit municipal i estatal llatinoamericà, és inherent al funcionament del mercat laboral dels països d'origen i de destinació. La vivència espacial quotidiana de les *travestis* i de les dones trans mostra la connexió entre el sistema econòmic i els mecanismes de gènere en contextos particulars.

Cesare di Felicianantonio és investigador postdoctoral a la Universitat de Leicester (Regne Unit). Ha dedicat la seva recerca als moviments socials, a l'estudi d'alternatives al model d'habitatge neoliberal i a les geografies de l'activitat *queer*, entre altres temes. En aquest número, Di Felicianantonio tracta com l'homonormativisme espacial pot generar exclusions, no només per motius de raça i per classe social, sinó també per qüestions de salut. L'autor posa en primer pla les experiències de la vida quotidiana de persones gai portadores del VIH a Barcelona per valorar les dinàmiques d'inclusió i/o d'exclusió que s'hi desenvolupen. La recerca vol mostrar que els espais homonormatius de les ciutats s'han d'analitzar tenint en compte l'experiència viscuda i que, per tant, tenen un caràcter situat.

Chen Misgav és geògraf i planificador urbà, actualment professor a la Universitat Ben-Gurion, Negev (Israel). Ha investigat extensament sobre els moviments socials urbans i les polítiques espacials de l'activisme, el gènere i la sexualitat i les relacions entre els moviments i l'activisme LGBTI i la planificació urbana. L'article mostra la connexió entre aquest darrer tema i la sexualitat a través de l'estudi de cas d'un centre gai a Tel-Aviv i ho fa a partir de l'ús dels conceptes teòrics de justícia distributiva, justícia processal i reconeixement. L'anàlisi de les comunitats LGBTI a la ciutat i la seva relació amb la planificació i la política urbanes és una mostra del seu potencial per promoure la justícia espacial en les polítiques de planificació local.

L'hegemonia angloamericana en la producció del coneixement sobre geografies de les sexualitats plana en l'article de Michal Pitoňák, geògraf i professor a l'Institut d'Estudis Internacionals de la Facultat de Ciències Socials de la Universitat de Praga i investigador independent de l'ONG Queer Geography. La seva recerca tracta les sexualitats humanes en intersecció amb el gènere, la raça, l'etnicitat, l'edat i la religió, des de la geografia però amb una visió multidisciplinària. El seu article examina críticament el binarisme entre est i oest i discuteix problemes amb l'hegemonia angloamericana en les geografies de les sexualitats i del gènere. Pitoňák problematitza alhora diversos conceptes que es connecten amb l'Europa Central i Oriental, com ara *homogeneïtat*, *deshistorització*, *aïllament* o *endarreriment*. Des de la seva posició, il·lustra els reptes

als quals s'han d'afrontar les persones investigadores que no pertanyen al món anglosaxó en diversos contextos institucionals per ser reconegudes.

Valerie de Craene i Katrien de Graeve escriuen sobre la importància d'incloure la reflexió sobre el desig i la sexualitat de la persona investigadora en els resultats de la recerca. Es tracta d'un article valent que deixa ben lluny l'epistemologia objectivista per preguntar-se per què es considera problemàtic o no ètic el contacte sexual(itzat) entre les persones investigadores i les que participen en l'estudi i quines poden ser les conseqüències d'evitar-ho. Un article que sacseja els protocols ètics institucionals per reclamar un enfocament ètic alternatiu que es correspongui amb la idea que la producció de coneixement no ocorre mai allunyada del nostre cos. Valerie de Craene és geògrafa, investigadora sobre la territorialitat de l'habitatge en el grup Policy Research Center for Housing, de la Vrije Universiteit, de Brussel·les. Els seus interessos de recerca tracten sobre el gènere i la sexualitat en l'organització de l'espai; la universitat neoliberal i les seves implicacions en la ciència, en el gènere i en la salut mental, com també sobre les dimensions epistemològiques, metodològiques i ètiques de fer recerca encarnada en relació amb la producció de coneixements dins i fora de l'acadèmia. Katrien de Graeve és investigadora a la Universitat de Gant i membre del Centre for Research on Culture and Gender, i ha explorat en les seves recerques la qüestió de l'ètica de la cura en menors no acompanyats, així com l'estudi de les relacions sexuals i romàntiques i els discursos d'exclusivitat i pluralitat tenint en compte la família nuclear normativa.

El darrer article aborda la investigació interseccional en el món rural des de la geografia. La teoria interseccional planteja l'estudi de les identitats (gèneres, edat, sexualitat, classe social, ètnia, habilitat funcional, etc.) des de la intersecció de les diverses categories per posar de manifest, tal com expressa Mireia Garcia, el complex sistema de relacions de poder latent en les relacions socials. Garcia, geògrafa i màster en Estudis de Dones, Gènere i Ciutadania per la Universitat de Barcelona, analitza 128 revistes científiques, principalment dels àmbits de la geografia, estudis de gènere, estudis rurals i sociologia. L'autora evidencia una escassetat d'estudis veritablement interseccionals i ressaltava llacunes en la recerca sobre determinats eixos de diferència, com ara l'ètnia, la sexualitat i la diversitat funcional al món rural. L'article ofereix un ventall d'oportunitats per a persones investigadores interessades en la geografia rural des de la perspectiva de gènere i interseccional.

El número clou amb cinc ressenyes de llibres que tracten, de forma generalista, els temes de les geografies de les sexualitats i de gènere. La selecció d'aquests llibres ha anat també en la direcció de donar a conèixer i motivar l'estudi dels lectors i les lectores en aquests camps de la disciplina o d'incorporar transversalment aquests enfocaments en els seus àmbits d'investigació. Brais Estévez ressenya el llibre de Joseli Maria Silva, Marcio Ornat i Alides Chimin (2017), *Diálogos Ibero-Latino-Americanos sobre geografías feministas e das sexualidades*; Laura Soler analitza el llibre editat per Kath Browne i Eduarda Ferreira (2015), *Lesbian geographies: Gender, place and power*; Anna Ortiz ressenya el llibre de Lynda Johnston (2018), *Transforming gender, sex and place*; Marta

Roqueta s'ocupa de l'anàlisi de *Terra de ningú: Perspectives feministes sobre la independència*, editat per Maria Rodó-Zárate, Marta Jorba Grau, Mireia Foradada Villar i Ares Batlle Manonelles (2017), i Mireia Baylina ressenya el llibre editat per Abel Albet, amb Janice Monk, Maria Prats Ferret i Susana M. Veleda da Silva (2019), *Maria Dolors Garcia Ramon: Geografia y género, disidencia e innovación*.

Referències bibliogràfiques

- ALBET, Abel (ed.); MONK, Janice; PRATS FERRET, Maria; VELEDA DA SILVA, Susana M. (2019). *Maria Dolors Garcia Ramon: Geografia y género, disidencia e innovación*. Barcelona: Icaria.
- ALIAGA, Juan Vicente i CORTÉS, José Miguel G. (1997). *Identidad y diferencia sobre la cultura gay en España*. Madrid: Egales.
- BELL, David i VALENTINE, Gill (eds.) (1995). *Mapping desire: Geographies of sexualities*. Londres: Routledge.
- BELL, David; BINNIE, Jon; CREAM, Julia i VALENTINE, Gill (1994). «All hyped up and no place to go». *Gender, Place and Culture*, 1, 31-47.
<<https://doi.org/10.1080/09663699408721199>>
- BINNIE, Jon (1997). «Coming out of geography: Towards a queer epistemology?». *Environment and Planning D: Society and Space*, 15, 223-237.
<<https://doi.org/10.1068/d150223>>
- BROWN, Gavin i BROWNE, Kath (2016). *The Routledge Research Companion to Geographies of Sex and Sexualities*. Oxford: Routledge.
<<https://doi.org/10.4324/9781315613000>>
- BROWNE, Kath i FERREIRA, Eduarda (2015). *Lesbian geographies: Gender, place and power*. Londres: Routledge.
<<https://doi.org/10.4324/9781315592237>>
- BUTLER, Judit (1990). *Gender trouble: Feminism and the subversion of identity*. Nova York i Londres: Routledge.
- COLL PLANAS, Gerard (2012). *La carne y la metáfora: Una reflexión sobre el cuerpo en la teoría queer*. Barcelona: Egales.
- CÓRDOBA, David; SÁEZ, Javier i VIDARTE, Paco (2005). *Teoría queer: Políticas bolleras, maricas, trans, mestizas*. Madrid/Barcelona: Egales.
- DOAN, Petra L. (2007). «Queers in the American city: Transgendered perceptions of the urban space». *Gender, Place and Culture*, 14 (1), 57-74.
<<https://doi.org/10.1080/09663690601122309>>
- GARCIA RAMON, Maria Dolors (2012). «Las diferencias que crea el lugar: Una mirada crítica a la hegemonía angloamericana en geografía». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 58 (2), 307-319.
<<https://doi.org/10.5565/rev/dag.176>>
- GRUPO DE TRABAJO QUEER (ed.) (2005). *El eje del mal es heterosexual: Figuraciones, movimientos y prácticas feministas queer*. Madrid: Traficantes de Sueños.
- GUASCH, Oscar (2003). *Sexualidades: Diversidad y control social*. Barcelona: Bellaterra.
- HEMMINGS, Clare (2002). *Bisexual Spaces: A geography of sexuality and gender*. Londres: Routledge.
- JOHNSTON, Lynda (2018). *Transforming gender, sex and place*. Londres: Routledge.
<<https://doi.org/10.4324/9781315550312>>

- JULIANO, Dolores (2004). *Excluidas y marginales: Una aproximación antropológica*. Madrid: Cátedra.
- KNOPP, Larry (1990). «Some theoretical implications of gay involvement in an urban land market». *Political Geography Quarterly*, 9 (4), 337-352.
<[https://doi.org/10.1016/0260-9827\(90\)90033-7](https://doi.org/10.1016/0260-9827(90)90033-7)>
- LANGARITA, José Antonio (2015). *En tu árbol o en el mío: Una aproximación etnográfica a la práctica del sexo anónimo entre hombres*. Barcelona: Bellaterra.
- LAURIA, Mickey i KNOPP, Larry (1985). «Towards an análisis of the role of gay communities in the urban renaissance». *Urban Geography*, 6 (2), 152-169.
<<https://doi.org/10.2747/0272-3638.6.2.152>>
- LLAMAS, Ricardo (1998). *Teoría torcida: Perjuicios y discursos en torno a «la homosexualidad»*. Madrid: Siglo XXI.
- MEJÍA, Norma (2006). *Transgenerismos: Una experiencia transexual desde la perspectiva antropológica*. Barcelona: Bellaterra.
- MÉRIDA JIMÉNEZ, Rafael M. (ed.) (2002). *Sexualidades transgresoras: Una antología de estudios queer*. Barcelona: Icaria.
- MISSÉ, Miquel i COLL-PLANAS, Gerard (ed.) (2010). *El género desordenado: Críticas en torno a la patologización de la transexualidad*. Barcelona: Egales.
- PEAKE, L. (1993) «Race' and Sexuality: Challenging the patriarchal structuring of urban social space». *Environment and Planning D: Society and Space*, 11(4), 415-432.
<<https://doi.org/10.1068/d110415>>
- PLATERO, Raquel (coord.) (2008). *Lesbianas, discursos y representaciones*. Madrid: Melusina.
- PLATERO, Raquel (Lucas) (ed.) (2012). *Intersecciones: Cuerpos y sexualidades en la encrucijada*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- PLATERO MÉNDEZ, Lucas R.; ROSÓN, María i ORTEGA, Esther (2017). *Barbarismos Queer y otras esdrújulas*. Barcelona: Edicions Bellaterra.
- PODMORE, Julie (2001). «Lesbians in the Crowd: Gender, sexuality and visibility along Montréal's Boul. St- Laurent». *Gender, Place and Culture*, 8 (4), 333-355.
<<https://doi.org/10.1080/09663690120111591>>
- (2006). «Gone 'underground': Lesbian visibility and the consolidation of queer space in Montréal». *Social and Cultural Geography*, 7 (4), 595-625.
<<https://doi.org/10.1080/14649360600825737>>
- RODÓ-ZÁRATE, María i BAYLINA, Mireia (2018). «Intersectionality in feminist geographies». *Gender, Place and Culture*, 25 (4), 547-553.
<<https://doi.org/10.1080/0966369X.2018.1453489>>
- RODÓ-ZÁRATE, María; JORBA GRAU, Marta; FORADADA VILLAR, Mireia i BATLLE MANONELLES, Ares (eds.) (2017). *Terra de ningú: Perspectives feministes sobre la independència*. Barcelona: Gatamaula i Pol-len Edicions.
- SANTOS SOLLA, Xose (2016). «Los estudios de género y sexualidad en España a través de las revistas de geografía (1990-2014)». *Documents d'Anàlisi Geogràfica*, 62 (2), 427-448.
<<https://doi.org/10.5565/rev/dag.292>>
- SILVA, Joseli Maria; ORNAT, Marcio i CHIMIN, Alides (2017). *Diálogos Iber-Latino-Americanos sobre geografías feministas e das sexualidades*. Ponta Grossa: Todopalavra.
- SOLA, Míriam i URKO, Elena (2013). *Transfeminismos: Epistemes fricciones y flujos*. Tafalla: Txalaparta.
- SUÁREZ BRIONES, Beatriz (2017). *Feminismos lesbianos y queer: Representación, visibilidad y políticas*. Madrid: Plaza y Valdés.

- TRUJILLO BARBADILLO, Gracia (2009). *Deseo y resistencia: Treinta años de movilización lesbiana en el Estado español*. Barcelona-Madrid: Egales.
- VALENTINE, Gill (1993a). «Negotiating and managing multiple identities: Lesbian time-space strategies». *Transactions of the Institute of British Geographers*, 18 (2), 237-48.
<<https://doi.org/10.2307/622365>>
- (1993b). «(Hetero)sexing space: Lesbian perceptions and experiences of everyday spaces». *Environment and Planning D: Society and Space*, 11 (4), 395-413.
<<https://doi.org/10.1068/d110395>>
- VIÑUALES, Olga (2000). *Identidades lésbicas: Discursos y prácticas*. Barcelona: Edicions Bellaterra.

Maria Rodó-Zárate
Universitat Oberta de Catalunya. GENTIC
mrodod@uoc.edu

Mireia Baylina
Universitat Autònoma de Barcelona
Grup de Recerca en Geografia i Gènere
mireia.baylina@uab.cat